

הרב יוסף סלוטניק ויובל לינדנברג

פרק ראשון דכתובות - עיון בשינויי גרסא ברש"י

מימות הראשונים ידוע, כי הגרסאות האשכנזיות לתלמוד פחותות בדיוקן מהגרסאות הספרדיות. על כן, כאשר חיפשו חכמים בסיס מוצק לסברתם, היו תרים דווקא ב"ספרים ישנים הבאים מספרד" ודוחים את ה"ספרים החדשים" מאשכנז וצרפת עם ה"מחקין

והתלויות"¹. היטיב להגדיר את טעמה של הבעיה ר"ת בהקדמתו לספר הישר:

ואע"ג דלט רבינו גרשום מאור הגולה 'כל [מאן] דמשבש תלמוד הכי והכי תהוי' לא נמנעו מלשבש ... לבלתי ישבשו הספרים למחקם ולא לעשות לאו
היז והיז לאו...²

ובעוונתינו שרבו, רבו מגייה ספרים בתלמוד ואין מדקדקין בדבר...³

מדברים אלו נראה, כי כאשר עמדה לחכמי אשכנז קושיא, הם לא היססו לבצע שינויים בגרסא ללא כל בחינה טקסטואלית. בניסיון לעקור, או לכל הפחות למתן, תופעה זו יצא רבנו גרשם מאור הגולה בקללה נגד אלו ה"משבשים את התלמוד". ברם, על-אף הקללה שהטיל בעקבות מעשים אלו, התמידו ועשו כן עד ימות ר"ת. מוטב לציין, שאין מדובר כאן על טעות של מעתיק או שינוי גרסא בודד, אלא זהו אופי שלם של צורת לימוד. במידה מסוימת, יש כאן המשך לשיטת הלימוד של האמוראים, שהשתמשו בשינויים טקסטואליים בכדי להעמיד את המקורות לאור סברותיהם או לאור מקורות אחרים. ביטויים כגון "חסורי מחסרי והכי קתני" ו-"לא תימא ... אלא אימא..."⁴, מעידים על שינוי גרסא מן הטקסט הראשוני. חכמי אשכנז המשיכו מגמה זו והתאימו את הטקסט להבנה שלהם בסוגיה, ובמידה מסוימת ראו עצמם כממשיכי הסוגיה ולא

¹ הכינוי הזה נטבע ע"י הרמב"ן במלחמות פ"ד של מסכתין.

² הקדמת ר"ת לספר הישר עמ' 9.

³ ספר הישר סימן תרב עמ' 355.

כמפרשיה⁴. התופעה הייתה כל כך רחבה עד שהיא יצרה ענף מסורת אשכנזי הנבדל מהענף הספרדי הבא לידי ביטוי בכל תחומי הספרות התורנית – משניות, חלקים מהתוספתא, בבלי, ירושלמי, מדרשי הלכה ובחינות מסוימות של עולם האגדה.⁵ תופעה זו של שינוי גרסאות היוותה גם חלק לא מבוטל מעולמו הפרשני של רש"י ושל בעלי התוספות אחריו, וכך אומר ר"ת:

כי גם רבינו שלמה אם הגיה גרסא בפירושו הגיה אבל בספרו לא הגיה כי אם שותי מימיו הגיהו על פי פירושו אשר לא מלאו ליבו לעשות כן בחייו זולתי במסכת זבחים לבדה... ושורא ליה מריה לרבינו שמואל כי על אחת שהגיה רבינו שלמה הגיה הוא עשרים ולא עוד אלא שמחק הספרים. וידעתי כי מגודל לבו ועומק פלפולו עשה.

אמנם ר"ת מצביע על כך שרש"י היה הן זהיר בכמות שינויי הגרסא והן לא שינה את הטקסט אלא הגיה בצד הספר אך גם חומה זו חזרה ונפרצה על ידי נכדו הרשב"ם שלעדות אחיו ר"ת הגיה הרבה יותר מרש"י. ר"ת אומר שאחת המטרות בספרו "ספר הישר" הוא להסביר את הסוגיה ללא הצורך בשינוי. אמנם בספר זה הוא השלים מטרה זו רק באופן חלקי, אך ללא ספק ר"ת מטיל את כובד משקלו במטרה למעט עד כמה שאפשר בשינויי הגרסאות.

השאלה מה הניע את שינוי הגרסא היא שאלה שהעסיקה את פרשני רש"י כבר דורות. אפשר לומר שהדיון נפתח מהרגע שפירוש רש"י יצא לאוויר העולם. הנחת היסוד, הנראית סבירה מאוד אם כי אינה מוכחת בהוכחה שאין עליה עוררין, היא שרש"י לא עסק בבירור מה היא הגרסא הטובה ביותר מבין הגרסאות שעמדו לפניו⁶ אלא שינה את הגרסאות מתוך קושי ומצוקה בסוגיה כפי שעמדה לפניו. רש"י שינה את הגרסא כאשר הוא חש בבעיה והפתרון היה נעוץ בשינוי הטקסט וזאת בדומה לחכמים האשכנזיים שהיו לפניו.

⁴ על תופעה זו ראה את מאמרו של פרופ' י. זוסמן 'כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א, ג, עמ' 228-229 הע' 60.

⁵ חשוב להעיר שהמחקר בשנים האחרונות מצביע על כך שענף זה אינו שונה רק בגלל ההגהות האשכנזיות אלא שמראש היו שני ענפי נוסח כאשר הנוסח הבסיסי ממנו למדו חכמי אשכנז היה שונה מהנוסח שרווח בעולם ספרד אך אין עובדה זו משנה את העובדה שגם חלו בה ידי המגיהים. עיין דיון על כך א"ש רוזנטל 'תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי' תרביץ נו (תשמח) עמ' 1-36; ש"י פרידמן, 'תלמוד ערוך, השוכר את האומנין, הנוסח', ניו יורק וירושלים תשנ"ז עמ' 42-45; מ. סבתו, 'כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח עמ' 337 ועוד דוגמאות

⁶ כפי שעשו ראשונים אחרים כדוגמת חכמי ספרד.

גישה זו פותחת קופסת פנדורה שכן צריך לבדוק בכל שינוי גרסא האם הבעיה היא אכן בעיית אמת והאם הפתרון המוצע אכן פתר את הבעיה. רש"י, ברוב המקרים, אינו שותף לדיון זה שכן הוא אינו מסביר מה גרם לו לשנות את הגרסא. אך בעקבות הגהותיו נוצרה ספרות ענפה הדנה בשאלות אלו. הספרות המסורתית⁷ מסתפקת ביצירת הרקע הלמדני לשינוי הן במסגרת ספציפית של הסוגיה והן בראיה כללית על שיטת רש"י במקומות אחרים בש"ס.

לאחרונה הציבה ד"ר ורד נעם⁸ מטרה נוספת בבדיקה זו: "מה היה משקל הסברה מול השמועה בהגהותיו? עד כמה היו לו מקורות ממסורות שונות לשינויים שהוא עשה ועד כמה הגיה ללא ראייה אחרת?"⁹ "שאלה זו הופכת להיות חשובה יותר לאור ההכרה שאכן היו נוסחאות אשכנזיות קדומות, וממילא מתעוררת השאלה האם בהם השתמש רש"י או שהגיה מעצמו. אמנם יש מקומות ספורים בהם רש"י עצמו חושף את דרכי פעולתו ברובם עולה שרש"י משנה מסברה ובמיעוטם הוא מדגיש שהוא נסמך על ספרים ישנים¹⁰ אך ברוב המקרים רש"י אינו מפרש את דרכו ולא נותר לנו אלא לעבור מקרה מקרה ולבדוק האם השינוי הוא מסברא או שהקושי דחף אותו לבחור בגרסא אחת מתוך אלו שהיו לפניו.

שאלה זו, כמובן, תעורר שאלה משנית: האם יש קשר וזיקה בין המקומות שרש"י משנה גרסא מסברא למקומות בהם דוחים בעלי התוספות את דבריו? אך עוד חזון למועד.

אנו החלטנו לברר במסגרת לימודינו את הפרקים הראשונים של מסכת כתובות בזמן חורף התשס"ד שאלות אלו, תוך התייחסות לשינויי הגרסאות שעשה רש"י בפרק הראשון. המתודה שלנו כללה מספר שלבים:

- א. בדיקת המניע תוך כדי בירור הסוגיה על קשייה.
- ב. בירור כיצד שינוי הגרסא פתר את הבעיה.

⁷ החל מבעלי התוספות ודרך פרשני רש"י כדוגמת מהרש"א, מהר"ם, פני יהושע.

⁸ במאמר חשוב הסולל דרך למחקר בעניין עיין שם ו. נעם 'מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד', סידרא יז (תשס"א) עמ' 110 – 150.

⁹ שם עמ' 112-114.

¹⁰ ראה סקירה על מקומות אלו א"ה ווייס 'תולדות רבנו שלמה בר יצחק', בית התלמוד ב (תרמב) עמ' 130 הע' 35-36.

ג. בדיקה האם הגרסא המקורית והגרסא החדשה מתועדים במקום אחר – בכתבי היד השונים ונוסחאות המופיעות בגאונים ובראשונים. מובן שבמציאת הגרסא החדשה אין אנו יכולים להסתמך על מקורות שהושפעו מרש"י שכן אין זה בהכרח מעיד על מהימנות הגרסא החדשה אלא על סמכותו הרחבה של רש"י. אם אכן נמצא את הגרסא החדשה במקורות שלא הושפעו מעולמו של רש"י אפשר להסיק שאכן רש"י שינה את הגרסא על סמך גרסא קיימת

ד. האם בעלי התוספות או ראשונים אחרים מנסים לפתור את הבעיה בצורה אחרת ללא שינוי

כאמור, מתוך שיקולים של זמן צמצמנו את היקף הבדיקה לסוגיות הפרק הראשון בכתובות. מובן שממספר כל כך מועט של מקרים אי אפשר להסיק מסקנות מרחיקות על שיטתו של רש"י באופן כללי, אך לא נמנענו מלפרסם את התוצאות החלקיות מתוך מחשבה שהטיפה הקטנה שאנו דולים תזרז אחרים שיהפכו את הטיפה לזרם.

ו. רש"י מסכת כתובות דף ג עמוד ב

קטע הגמרא

1. דתניא...ומסכנה ואילך נהגו העם לכנוס בשלישי ולא מיחו בידם חכמים
2. ובשני לא יכנוס ואם מחמת האונס מותר ...
3. מאי סכנה ?
4. אילימא דאמרי בתולה הנשאת ליום הרביעי תיהרג - נהגו ? ! לגמרי ניעקריה ! !
5. אמר רבה דאמרי בתולה הנשאת ביום הרביעי תיבעל להגמון תחלה.
6. האי סכנה אונס הוא !
7. משום דאיכא צנועות דמסרן נפשיהו לקטלא ואתיין לידי סכנה.
8. ולדרוש להו דאונס שרי ? !
9. איכא פרוצות ואיכא נמי כהנות.
10. וליעקריה !
11. גזירה עבידא דבטלא ותקנתא דרבנן מקמי גזירה לא עקרינן.
12. אי הכי בשלישי נמי אתי ובעיל ?
13. מספיקא לא עקר נפשיה.

14. ובשני לא יכנוס ואם מחמת האונס מותר
15. מאי אונס ?
16. אילימא הא דאמרן, התם קרי ליה סכנה והכא קא קרי ליה אונס ?
17. ותו התם נהגו הכא מותר
18. אמר רבא דאמרי שר צבא בא לעיר
19. ה"ד אי דאתי וחליף - ליעכב
20. לא צריכא דאתי וקבע
21. בג' מיהא לכנוס ?
22. אספרווא דידיה בג' קאתו

עולה מהברייתא שפעמים הייתה ברביעי בעיה של "אונס" והיה צריך להתיר לנשים להינשא בשלישי. הגמרא מעירה

א. לבעיה זו קראה הברייתא "סכנה" ולא "אונס" כיון שפעמים והאונס הגיע לכדי סכנת נפשות ממש.

ב. היו צריכים להתיר את התקנה לגמרי אך לא רצו לעקור תקנת חז"ל משום גזרה ועל כן אמרו בברייתא "נהגו ולא מיחו בידם".

הקטע השני של הברייתא מעיד שלעיתים הייתה בעיית אונס והתירו להינשא גם בשני. הגמרא עומדת על כך שיש שני שינויים בניסוח ההלכה בין הבעיה הראשונה לבעיה השנייה

- א. לאחד קוראים סכנה ולשני קוראים אונס
 - ב. בראשון "נהגו ולא מיחו בידם חכמים" ובשני "מותר"
- ביחס להערה השנייה של הגמרא (שורה 17) עמד לפני רש"י המשפט. "התם נהגו והכא מותר לכתחילה" רש"י מוחק את המילה לכתחילה וגורס רק "הכא מותר".

המוטיבציה לשינוי

רש"י לא הסביר למה הוא דוחה גרסא זו, ואנו צריכים להסיק זאת מבין השיטין.

רש"י מסביר את המקרים בברייתא כמבוססים אחד על השני:

- התקנה הבסיסית היא להינשא ברביעי.

- אם יש סכנה נהגו העם להינשא בשלישי אך לא בשני.
- אם יש אונס [גם בשלישי] מותר להינשא בשני.

כיון שבבסיס הבעיה השניה עומדת הבעיה הראשונה לא סביר שיתירו בו יותר מההיתר הראשון ועל כן מסביר רש"י שהדירוג הוא - ההיתר להינשא בשלישי הוא לכל העם "נהגו משמע רובם נהגו"¹¹ ואילו ההיתר להינשא בשני מצומצם יותר ורק הותר "אם ימלך איש יחידי"¹². ברור איפוא שרש"י לא יוכל לגרוס מותר לכתחילה שכן ביטוי זה משמעו היתר גורף ולא היתר מצומצם.

הדים לגרסא הראשונה ולשינוי

הדים לגרסא זו שעמדה בפני רש"י אנו מוצאים בכתב יד ותיקן 112, וכן ברור שהגרסא רווחה באשכנז שכן התוספות רואה את התיקון של רש"י כתיקון ש"איננו מחוור" ומאמץ את הגרסא המקורית (ראה על כך גם להלן).

לעומת זאת, רוב כתבי היד ופירושי הראשונים והגאונים אינם גורסים את המילה לכתחילה, ועל כן סביר להניח שהייתה גרסא ללא המילה "לכתחילה" ורש"י בחר לאמץ אותה. אמנם אי אפשר לקבוע בכך מסמרות, שכן יתכן שהדבר נובע מהשינוי שעשה רש"י, אך מעיון בכתביהם של חכמי ספרד המאוחרים נראה שהם כלל לא היו מודעים לקיום הגרסא החלופית, והגרסא היחידה שהכס הכירו היא זו ללא המילה "לכתחילה"¹³.

האם בעלי התוספות מבטלים את השינוי ?

תוספות חולק על רש"י ואומר "ופי' הקונטרס אינו מיושב" ומאמץ את הגרסא כפי שהייתה לפניו ומסביר שיש פער בין ההיתר המצומצם של מקרה הסכנה שאז נהגו ולא היו מורין להיתר לבין המקרה של האונס שהיו מורין להיתר להינשא בשני אף

¹¹ לשון רש"י שם ד"ה התם.

¹² שם ד"ה הכא.

¹³ הוכחה לכך הם דברי הריטב"א המתייחס לדברי תוס' ואינו אומר שבעלי התוס' גרסו "מותר לכתחילה" אלא אומר שהם פירשו את הביטוי "מותר" כ"מותר לכתחילה", דבר המעיד על כך שהוא אינו מעלה בדעתו שהגרסא שעמדה לפני התוספות היא "מותר לכתחילה".

לכתחילה. טענה זו מסתדרת היטב לפי גישת ר"י¹⁴ בו הוא רואה את ה"אונס" וה"סכנה" כשני אירועים מנותקים זה מזה, אחד מהם העביר את יום הנישואין מרביעי לשלישי ואילו האחר העביר את יום הנישואין מרביעי לשני. באחד לא מיחו ובשני הקלו יותר והתירו לגמרי. שאלת הגמרא לדעתו היא בדיוק על נקודה זו, למה באחד הקילו יותר מהשני?

רש"י מסכת כתובות דף ד עמוד ב

קטע הגמרא

1. אמר רב: הוא ישן בין האנשים והיא ישנה בין הנשים....
2. דרש רב יוסף בריה דרבא משמיה דרבא: ל"ש אלא שלא בעל אבל בעל אשתו ישנה עמו, והא הכא דבעל עסקינן וקתני הוא ישן בין האנשים והיא ישנה בין הנשים? כי קאמר אפירסה אשתו נדה, הא וכן קתני?
3. הכי קאמר וכן מי שפירסה אשתו נדה ולא בעל הוא ישן בין האנשים ואשתו ישנה בין הנשים
4. למימרא דאבילות קילא ליה מנדה¹⁵? ! והאמר רבי יצחק בר חנינא אמר רב הונא כל מלאכות שאשה עושה לבעלה נדה עושה לבעלה חוץ ממזיגת הכוס והצעת המטה והרחצת פניו ורגליו ואילו גבי אבילות תניא אע"פ שאמרו אין אדם רשאי לכוף את אשתו להיות כוחלת ולהיות פוקסת באמת אמרו מוזגת לו הכוס ומצעת לו המטה ומרחצת לו פניו ורגליו ??
5. לא קשיא כאן באבילות דידיה כאן באבילות דידה.
6. והא אביו של חתן או אמה של כלה קתני !
7. כי קתני אשאר.
8. ומי שאני בין אבילות דידיה לאבילות דידה, והתניא מי שמת חמיו או חמותו אינו יכול לכוף את אשתו להיות כוחלת ולהיות פוקסת אלא כופה מטתו ונוהג עמה אבילות וכן היא שמת חמיה או חמותה אינה רשאה להיות כוחלת ולהיות פוקסת אלא כופה מטתה ונוהגת עמו אבילות !
9. תני באבילות דידיה הוא ישן בין האנשים ואשתו ישנה בין הנשים.
10. הא וכן קתני !!

¹⁴ שם תור"ה ובשני.

¹⁵ שהרי באבילות מרחיקים את החתן והכלה גם במקרה שבעל.

11. כי קתני אכיחול ואפירכוס.
 12. והא עמו קתני !! מאי לאו עמו במטה ?
 13. לא עמו בבית וכדאמר ליה רב לחיילא בריה באפה נהוג אבילותא דלא באפה לא תנהוג אבילותא.

רש"י מביא בסוגיה שני שינויי גרסא. הראשון בשורה 9: "ה"ג - תני באבילות דידיה הוא ישן וכו'." והשני בשורה 12: "הכי גרסינן והא עמו קתני מאי לאו עמו במטה - אלמא אבילות דידיה נמי מהימן". הגרסא ממנה משנה רש"י גרסא בשורה 9 "אבילות דידה" ובשורה 12 "עמה קתני".

המוטיבציה לשינוי

רש"י באר על שורה 5 "לעולם אבילות קילא ליה מנדה והני מתניתא הכי מתרצן הא דקתני לעיל הוא ישן בין האנשים כו' באבילות דידיה והך דקתני מוזגת לו כו' באבילות דידה קאי דקתני אין אדם רשאי לכוף כו' אלמא באבילות דידה קיימינן שאינה רוצה לכחול ולפקוס והיינו טעמא דמוזגת דאם יתגבר יצרו עליו כיון דאבילות דידה הוא אינה שומעת לו" כלומר, הברייתא שקבעה שהאיש ישן בין האנשים (שורה 1) מדברת על אבילות האיש ואילו באבילות האישה (שורה 4) אין צורך להפריד ביניהם. לאור זה לא יתכן שבשורה 9 תאמר הגמרא שבאבילות דידה "הוא ישן בין האנשים.." ועל כן שינה רש"י את הגרסא ל"אבילות דידה". כמו כן בשורה 12 לא יתכן שהדיון בגמרא היא האם הברייתא מתירה באבילות דידה להיות עימה במיטה רק בתור הו"א כי לפי שורה 5 זו גם המסקנה ההלכתית¹⁶.

הדים לגרסא הראשונית ולשינוי

לא מצאנו כתב יד המביא את הגרסא הראשונית שעמדה לפני רש"י, אולם יש עדויות נוסח לגרסא אצל רבותינו הראשונים ועיין במאירי, בריטב"א ובשיטה ישנה בשיטמ"ק על אתר. אמנם קשה מאוד להבין כיצד אפשר להסביר אחרת את הגמרא והתיקון שמציע רש"י נראה ממש מחויב המציאות. אמנם מעיון במאירי נראה שבעצם הגרסא המקורית כוללת שלשה שינויים ממה שמופיע בגרסא לפנינו. מעבר לשינויים שכבר דנו

¹⁶ סברת רש"י שבאבילות האיש חוששים יותר מאשר באבילות האישה נראית הגיונית גם מהגמרא בכתובות סד רע"ב, ע"ש.

בהם יש שינוי גם בשורה 4. במקום לגרוס "אין האיש רשאי.." הגרסא היא "אע"פ שאין האשה רשאה...". לאור זה אכן נגיע למסקנה שהברייתא השניה מדברת על אבילות האיש וממילא עולה שהברייתא שדברה על "האיש יושן בין האנשים.." מדברת במקרה של אבילות האישה ועל כן סביר לגרוס גם בשורות 9 ו-12 שמדובר על אבילות האישה כפי שמופיע בגרסא הראשונה.¹⁷ לפני רש"י לא עמד השינוי הראשון ולא הייתה לו ברירה אלא ליישר קו בין שורות 5, 9 ו-12.

ז. רש"י מסכת כתובות דף ה עמוד ב

קטע הגמרא

1. איבעיא להו: מהו לבעול בתחלה בשבת דם מיפקד פקיד או חבורי מיחבר?
2. ואם תימצי לומר דם מיפקד פקיד לדם הוא צריך ושרי או דלמא לפתח הוא צריך ואסיר?
3. ואם תימצי לומר לדם הוא צריך ופתח ממילא קאתי הלכה כר"ש דאמר דבר שאין מתכוין מותר או הלכה כרבי יהודה דאמר דבר שאין מתכוין אסור?
4. ואם תימצי לומר הלכה כר' יהודה מקלקל הוא אצל הפתח או מתקן הוא אצל הפתח?

הסוגיה ממנה ציטטנו קטע זה דנה בהיתר הביאה הראשונה בשבת, כשיש כמה תחנות בדיון - לאסור ולהתיר. בין שלל הדיונים עולה האפשרות שאם לדם הוא צריך ופתח ממילא אתי הדין תלוי במחלוקת האם דבר שאינו מתכוון אסור או מותר. גם לדעת ר"י האוסר מעלה הגמרא דיון האם מקרה זה הוא מקלקל וע"כ מותר או מתקן - ואסור (שורה 4).

בנוסחה שעמדה לפני רש"י היה עוד שלב - גם אם הוא מקלקל האם אנו פוסקים שמקלקל מותר כשיטת רבי יהודה או אסור כשיטת ר"ש. נוסחה זו יצרה הקבלה מושלמת בין הלשנא קמא ללשנא בתרא שסיימה באותה התלבטות האם מקלקל בחבורה מותר או אסור.

¹⁷ מעניין לציין שהמאירי אומר על הבדלי הגרסאות האלו "והכל עולה לעניין אחד" ואילו לפי ההבנה שלנו יש פער משמעותי בין שתי הגרסאות האם אנו מחמירים יותר באבלות הגבר או באבילות האישה. דבר זה עולה גם ממקורות נוספים בראשונים שלא מחלקים בין אבילות הבעל ואבילות האישה אך לא ברור לנו למה הם דחו גמרא זו מהלכה.

רש"י¹⁸ ביחס לסיומת זו אומר "ואת"ל מקלקל הוא ל"ג דאי מקלקל לדברי הכל מותר שאין לך מקלקל חייב אלא חובל ומבעיר אליבא דרבי שמעון והכא לאו חובל הוא דהא באת"ל דם מיפקד פקיד בעי לה ואזיל".

המוטיבציה לשינוי

רש"י לא גורס משפט זה כיון שהגמרא בשלב זה סוברת שהאיסור על יצירת פתח הוא מדין בונה¹⁹ ועל כן אין מקום לחייב את המקלקל גם אליבא דר"ש.

הדים לגרסא הראשונה ולשינוי

מצאנו שרוב כתבי היד אינם גורסים משפט זה חוץ מכת"י מינכן⁹⁵. אצל חכמי ספרד הייתה נוסחה זו ואנו מוצאים אותה במפורש בשאלתות²⁰. גם בדורות מאוחרים יותר אנו מוצאים עדות לכך הן בחידושי הרא"ה המובאים בשטמ"ק והן בחידושי הריטב"א, אם כי שניהם אומרים שרש"י שינה את הגרסא ובצדק. המאירי²¹ מעיד על אחרוני ספרד שנדחקו להסביר נוסחה זו אך הוא אומר שאין צורך להידחק ועדיף לאמץ את נוסחת רש"י.

האם בעלי התוספות מבטלים את השינוי ?

אנו רואים עדות לכך שאף תוספות גרס כנוסחה הראשונה²² שכן הוא מעיר שהגמרא היא אליבא דר"י "דאית ליה מקלקל בחבורה פטור" ומשמע שהוא סובר שר"ש יאסור במקרה זה על אף שהוא מקלקל.

האחרונים נחלקו כיצד יישב תוספות את העובדה שמחלוקת ר"י ור"ש היא לא רק המקלקל בחבורה והם מעלים אפשרויות שונות: המהרש"ל טוען שלדעת התוספות ר"ש סובר שבאדם כל מקלקל חייב. ההפלאה לעומת זאת מסביר שהתוס' רואה ביצירת הפתח לא איסור משום בונה, אלא איסור משום חבורה ואכמ"ל. כך או כך אנו מוצאים דוגמא לכך שתוספות אינו מאמץ את שינויי הנוסח שעשה רש"י.

¹⁸ שם ד"ה את"ל.

¹⁹ כפי שהוא אומר במפורש שם בד"ה או דלמא.

²⁰ ח"א פט"ז.

²¹ הן בסוגייתנו והן בשבת קו.

²² וכבר עמדו על כך המהרש"ל בחכמת שלמה וההפלאה, ועי' במהרש"א החולק על דיוקם.

ח. רש"י מסכת כתובות דף ו עמוד ב

קטע הגמרא

1. דתניא הכונס את הבתולה לא יבעול בתחלה בשבת וחכמים מתירין
2. מאן חכמים ?
3. אמר רבה רבי שמעון היא דאמר דבר שאין מתכוין מותר
4. אמר ליה אביי והא מודה ר' שמעון בפסיק רישיה ולא ימות
5. אמר ליה לא כהללו בבליים שאין בקיאין בהטייה אלא יש בקיאין בהטייה
6. א"כ טורד למה?²³
7. לשאינו בקי.
8. יאמרו בקי מותר שאינו בקי אסור !
9. רוב בקיאין הן.
10. אמר ליה רבא בר רב חנן לאביי אלא מעתה שושבינין למה מפה למה ?
11. א"ל התם שמא יראה ויאבד

הגרסא שעמדה לפני רש"י בשורה 10 הייתה :

אלא מעתה שושבינין למה
וליטעמיך מפה למה
א"ל התם שמא יראה ויאבד.

ועל כך מגיב רש"י "וליטעמך ל"ג אלא ה"ג שושבינין למה מפה למה"

המוטיבציה לשינוי

רבא הסביר שחכמים התירו בעילה בשבת כיון שרוב האנשים בקיאין בהטייה ועל כן לא בהכרח ייצא דם בעת הבעילה הראשונה ולכן אין זה פסיק רישיה אלא דבר שאינו מתכוון ובו מתיר ר"ש. לאור אמירה זו מקשה רבא בר רב חנן לאביי (שורה 11) מה התועלת בבדיקות שלאחר הבעילה אם יצא דם בבעילה הרי גם אם הייתה בתולה יתכן שלא יצא דם כיון שהבעל היטה ? עונה הגמרא שהבדיקות הם כדי לוודא שהבעל לא

²³ למה פטרו אותו מק"ש בגלל הטרדה.

מרמה ויצא דם והוא אומר שלא יצא. אך אם אכן הוא היטה והיא עדיין בתולה באמת אין תועלת בבדיקות.

לדעת רש"י יש שני סוגי בדיקות לאחר הבעילה – שושבינין ומפה. מטרת שתי הבדיקות הללו שווה – לוודא שהבעל אינו מעלים את הדם שיצא בעת הבעילה. ועל כן לא סביר לחלק את הדיון ביניהם. לא סביר שרבא בר רב חנן יקשה למה יש את האחד ויודה שבכל זאת יש את השני. על כן משנה רש"י את הגרסא ואומר שהשאלה היא משתי הבדיקות כאחת – "שושבינין למה מפה למה" וכמו"כ תשובת הגמרא עונה על שתי השאלות "שמא יראה ויאבד".²⁵²⁴

הדים לגרסא הראשונה ולשינוי

אנו מוצאים בכתבי חכמי ספרד בשם הגאונים²⁶ ובכתבי גדולי פרובנס²⁷ את הגרסא הראשונה אליה התייחס רש"י. ושם מבואר שיש שינוי נוסף גם בשורה 6 – במקום "טורד למה" הגרסא הייתה סודר למה. למרות השינוי בגרסא הרמב"ן מסביר את מהלך הסוגיה כמו רש"י ואינו מתמודד עם השאלה מה ההבדל בין שושבינין ומפה ולמה יש את הביטוי "ולטעמיך". המאירי לעומת זאת מסביר את סוגית הגמרא בצורה יפה ומחודשת לאור גרסא זו ואומר שהגמרא בשורה 7 אמרה שצריך סודר כדי לשמור ממי שאינו בקי. הגמרא בשורה 10 שאלה אם כן למה צריך שושבינין ואין אתה מסתפק בסודר ועל כך עונה אביי ולטעמיך למה יש גם סודר וגם מפה אלא כדי להרבות בשמירות על כן גם אני אענה שמטרת השושבינין היא כדי להרבות השמירות.

האם בעלי התוספות מבטלים את השינוי ?

התוספות על אתר מאמצים את שינוי הגרסא של רש"י אם כי הם מפרשים את הגמרא בצורה אחרת.

²⁴ שינוי גרסא זה אינו נובע מהפרשנות של רש"י לשאלה ולתשובה אלא רק מכך שאין הבדל מהותי בין בדיקת השושבינין ובדיקת המפה. עיין גם בתוס' על אתר שאף הוא מאמץ את גרסת רש"י על אף שהוא מעניק לה פרשנות אחרת.

²⁵ עיין בשו"ת דברי ריבות סימן רמ"ז המציע מוטיבציה אחרת לפירוש רש"י אך הנראה בעינינו כתבנו.

²⁶ עיין ברמב"ן על אתר וברא"ה המובא בשטמ"ק.

²⁷ עיין בשטמ"ק בשם הראב"ד ובמאירי.

ט. רש"י מסכת כתובות דף יא עמוד ב

קטע הגמרא

1. מתני': הגדול שבא על הקטנה וקטן שבא על הגדולה ומוכת עץ כתובתן מאתים דברי רבי מאיר וחכ"א מוכת עץ כתובתה מנה...
2. גמ'...אמר רמי בר חמא מחלוקת כשהכיר בה... אבל לא הכיר בה דברי הכל ולא כלום.
3. "אבל לא הכיר בה לדברי הכל ולא כלום"
4. מתיב רב נחמן היא אומרת מוכת עץ אני והוא אומר לא כי אלא דרוסת איש את ר"ג ור' אליעזר אומרים נאמנת!
5. אלא אמר רבא בין הכיר בה ובין לא הכיר בה לר"מ מאתים, לרבנן הכיר בה מנה לא הכיר בה ולא כלום.
6. והדר ביה רבא,
7. דתניא: כיצד הוצאת שם רע בא לבית דין ואמר פלוני לא מצאתי לכתך בתולים אם יש עדים שזינתה תחתיו יש לה כתובה מנה.
8. אם יש עדים שזינתה תחתיו בת סקילה היא?
9. הכי קאמר: אם יש עדים שזינתה תחתיו – בסקילה, זינתה מעיקרא – יש לה כתובה מנה.
10. ואמר רב חייא בר אבין אמר רב ששת זאת אומרת כנסה בחזקת בתולה ונמצאת בעולה יש לה כתובה מנה.
11. ומתיב רב נחמן הנושא את האשה ולא מצא לה בתולים היא אומרת משארסתני נאנסתי ונסתחפה שדהו והוא אומר לא כי אלא עד שלא אירסתין והיה מקחי מקח טעות, ולית לה כלל!
12. ואמר להו רב חייא בר אבין אפשר רב עמרם וכל גדולי הדור יתבי כי אמר רב ששת להא שמעתא וקשיא להו, ושני מאי מקח טעות נמי ממאתים אבל מנה אית לה, ואת אמרת לית לה כלל?
13. ואמר רבא מאן דקא מוטיב שפיר קא מוטיב מקח טעות לגמרי משמע,
14. ואלא קשיא הך תריין ואימא הכי אם יש עדים שזינתה תחתיו – בסקילה, זינתה מעיקרא – ולא כלום נמצאת מוכת עץ יש לה כתובה מנה.
15. והא רבא הוא דאמר לרבנן לא הכיר בה ולא כלום אלא ש"מ הדר ביה רבא מההיא.

הביטוי "הדר ביה רבא מההיא" מופיע בסוגיה פעמיים בסוף המימרא הראשונה של רבא (שורה 6) ולאחר סיום העימות בין שתי המימרות (שורה 15). כך הייתה הגרסא לפני רש"י ומעיר רש"י על הופעת הביטוי בפעם הראשונה (שורה 10) אומר "והדר ביה רבא גרסינן ולא גרסינן מההיא". בהמשך הסוגיא רש"י מעיר על שלוש גרסאות: "ואמר רב חייא גרסינן" (שורה 10); "ומותיב רב נחמן גר" (שורה 11); "ואמר רבא גרסינן" (שורה 13).

המוטיבציה לשינוי

והדר ביה רבא גרסינן ולא גרסינן מההיא - כדרכו, רש"י אינו מפרש מדוע הוא מוחק את הגרסא ועומדים על כך גם הריטב"א וגם בעל השטמ"ק²⁸. הצד השווה בפירושים הוא שרש"י רצה לומר לנו שרבא חוזר בו מהאמירה הראשונה ולא מהשניה ואם גורסים את המילה "מההיא" אפשר היה לחשוב שרבא חזר בו מאמירתו השניה. כחזוק להבנה זו אפשר להביא את הדיוק הפשוט של המילים – אפשר לומר "מההיא" רק כאשר מתייחסים לאמירה רחוקה. על פי רוב במקומות השונים בש"ס אחרי הבאת שתי מימרות אומרים "מההיא" על הראשונה מבין השתיים. כאשר יש רק מימרא אחת אי אפשר לומר עליה "מההיא" אלא "מהא" (ואכן כך הציע הריטב"א כאשר הוא מסביר את הגרסא הקיימת שהכוונה במילה "מההיא" היא בעצם "מהא").²⁹ אם נכונים הדברים הרי ששינוי זה אינו בה לתת פרשנות אלא ליצור קריאה חלקה יותר של הסוגיה כדי שהלומד לא יטעה בהבנת הגמרא, במילים אחרות- שינוי זה נובע מצורך דידיקטי ולא מצורך פרשני.

"ואמר רב חייא גרסינן"; "ומותיב רב נחמן גר"; "ואמר רבא גרסינן" - מעיון בשינויי הגרסאות בכתבי היד ובראשונים האחרים לא מצאנו עדות לגרסא אחרת וכמו כן לא ברור מה הרויח רש"י מתיקון. בעצם יש שתי אפשרויות אפרוריות:³⁰

²⁸ בעל השיטה האריך בדיון בשינויי הגרסא הללו בסוגיה אך לא תמיד ירדנו לעומק דבריו.

²⁹ עיין רש"י פסחים מ ע"א ד"ה ה"ג שגם שם מחק את המילה "מההיא" מסיבות דומות.

³⁰ השטמ"ק מציג הצעה שקושרת את שינוי הגרסא הקודם עם שינויי הגרסא האלו גם כאן לא נראים לנו דבריו.

א. רש"י מעיד על הדוברים בסוגיה, זאת אומרת- רש"י אומר לנו שרב חייא אמר זאת ולא אמורא אחר וכנ"ל ביחס לרב נחמן ולרבא. גישה זו מגובה ע"י כתבי היד הגורסים רב נחמן בר יצחק ורב חייא בר אבא.

אך אם זו הגרסא שעמדה לפני רש"י קשה להבין למה רש"י שינה אותה. מה עוד שגרסא זו סבירה יותר שכן הסוגיא מסתדרת עם סדר הדורות של הדוברים בצורה טובה יותר מאשר זו שלפנינו שבה רב נחמן (דור 3) מקשה על רב חייא בר אבין שהוא אמורא בדור אחריו. על כן, קצת קשה לומר שרש"י ישנה גרסא זו, אלא סביר יותר שלאור קושיה זו מישהו תיקן את הגרסא המופיעה ברוב כתבי היד שמדובר ברב חייא בר אבין וברב נחמן. כמו כן לא יתכן שינוי גרסא ב"רבא", שכן כל מטרת הסוגיה היא להוכיח שרבא חזר בו.

ב. רש"י מעיד על העובדה שמשפטים אלו מתחילים בו"ו החיבור. הסיבה להדגשה זו היא דיסקטית שכן רש"י רוצה שהלומד יבין שהראיה לא נגמרה עדין ועוד לא הוכחנו את "הדר ביה רבא" וצריך להמשיך עד סוף דברי רבא השניים כדי להגיע למסקנה זו. לא מצאנו עדות לכתבי יד הגורסים את האמירה ללא הו"ו³¹ ויתכן להציע שרש"י אינו משנה את הגרסא אלא מדגיש שכן כתוב בסוגיה, אך צריך להוכיח שאכן רש"י במקומות אחרים השתמש במתודיקה זו של הדגשה לפני שיהיה ניתן לקבוע בה מסמרות.

הדים לגרסא הראשונית ולשינוי

את הגרסא הראשונית "והדר ביה רבא מההיא" אין אנו מוצאים בכתבי היד אך בראשונים גרסא זו רווחת הן אצל בעלי התוספות והן אצל חכמי ספרד.³² לגבי שינויי הגרסא האחרים של רש"י, בכל מה שתחת ידינו, ראינו את הגרסא כפי שהיא לאחר התיקון של רש"י וכבר חיוונו דעתינו שיתכן ואין כאן תיקון אלא הדגשה.

התוספות מבטלים את השינוי ?

כאמור לעיל התוס' אינו מאמץ את שינוי הגרסא שהציע רש"י אך אינו דן בכך אלא פשוט גורס כפי שהיה לפני רש"י "והדר ביה רבא מההיא"

³¹ מלבד כתב יד אחד שלא גרס את הו"ו ב"ומותיב רב נחמן".

³² למשל בחידושי הרמב"ן הרשב"א והריטב"א.

י. רש"י מסכת כתובות דף יב עמוד א

קטע הגמרא

ת"ר כנסה ראשון לשום נישואין ויש לה עדים שלא נסתרה אי נמי נסתרה ולא שהתה כדי ביאה אין השני יכול לטעון טענת בתולים שהרי כנסה ראשון

1. אמר רבה זאת אומרת כנסה בחזקת בתולה ונמצאת בעולה יש לה כתובה מנה
2. רב אשי אמר בעלמא לעולם אימא לך לית לה כלל ושאני הכא שהרי כנסה ראשון
3. וניחוש שמא תחתיו זינתה ?
4. אמר רב שרביא כגון שקידש ובעל לאלתר

הסוגיה דנה באישה שמת בעלה הראשון טרם שנהג בה מנהג אישות ובעלה השני טוען שלא מצאה בתולה – אומרת הברייתא שאין לו זכות לטעון טענת בתולים. שאלה הגמרא "ניחוש שמא תחתיו זינתה" (שורה 5), ועונה רב שרביא "כשקידש ובעל לאלתר" (שורה 6) כלומר שלא הייתה הזדמנות שתזנה תחתיו ועל כן לא חוששים לזנות.

רש"י מעיר על שורה 6 "כשקידש ובעל לאלתר גרסינן ולא גרסינן כשקידש לאלתר ובעל לאלתר" כלומר, רש"י מוחק מהגרסא את המילה לאלתר הראשונה, המופיעה בגרסתו ככל הנראה.

המוטיבציה לשינוי

תיקון זה סביר לחלוטין – הקושיה הייתה כיצד אני יודע שהאישה לא זינתה תחתיו והתשובה היא שאין הזדמנות לבעילת איסור. העובדה שהקידושין היו "לאלתר" למיתת הבעל הראשון אינו מוסיפה כלום לדיון הנוכחי ועל כן מחק רש"י עובדה זו.³³

³³ עיין בתשובות חכמי פרובינציה ח"א סי' מט שכך ביארו את דברי רש"י ועיין בשטמ"ק המציע בפירוש גרסא זו שהגמרא עונה גם כיצד אני יודע שהאישה לא נבעלה בין נישואיה לראשון לקידושיה עם השני. הסבר זה קצת מוקשה שכן הגמרא מתרצת שאלה שלא נשאלה.

הדים לגרסא הראשונה ולשינוי

לא מצאנו בכתבי היד או בראשונים את הגרסא המקורית³⁴ (אולי נקודה זו מעידה שרש"י שינה דווקא על פי גרסא אחרת שקיימת הייתה במקומות אחרים אך אין בידנו להכריע זאת כאן).

יא. רש"י מסכת כתובות דף טו עמוד א

קטע הגמרא

המשנה ב"ד ע"ב אומרת

א"ר יוסי מעשה בתינוקת שירדה למלאות מים מן העין ונאנסה אמר רבי יוחנן
בן נורי אם רוב אנשי העיר
משיאין לכהונה הרי זו תינשא לכהונה:

הגמרא מאריכה בדיון על היתר זה, ותוך כדי דיון היא מביאה את דעת ר' חנינא.

1. דכי אתא רב דימי אמר זעירי א"ר חנינא ואמרי לה אמר זעירי אמר ר'
חנינא הולכין אחר רוב העיר ואין הולכין אחר רוב סיעה.
2. כלפי לייא הני נידי והני קביעי וקיימי !
3. אלא הולכין אחר רוב העיר והוא דאיכא רוב סיעה בהדה ואין הולכין אחר
רוב העיר גרידתא ולא אחר רוב סיעה גרידתא.
4. מ"ט ?
5. גזרה רוב סיעה אטו רוב העיר
6. ורוב העיר נמי אי דקא אזלי אינהו לגבה כל דפריש מרובא פריש
7. לא צריכא דקא אזלא איהי לגבייהו דהוה ליה קבוע וא"ר זירא כל קבוע
כמחצה על מחצה דמי

רש"י בפירושו מתייחס לשורה 7. הוא משנה את הגרסא שהייתה לפניו ואומר שהגרסא היא
"איכא דקאזלא לגבייהו כו' ולא גרסינן מאי איכא." צריך לשים לב שלפנינו בדפוסים אין אף
אחת מהגרסאות האלו ובעצם יש שלש אפשרויות לגרסא

³⁴ חוץ מתשובות חכמי פרוכניציא המצטטים את גירסת רש"י החדשה תוך אמירה שזו "גירסת רש"י".

דפוסים	רש"י אחר התיקון	רש"י לפני התיקון
דקא אזלא איהי לגבייהו דהוה ליה קבוע	איכא דקאזלא לגבייהו	מאי איכא דקאזלא לגבייהו

המוטיבציה לשינוי

רש"י הבין את שורה 6 כקושיה על שורה 5. הגמרא שואלת למה צריך לאסור את רוב הסיעה אטו רוב העיר הרי אם רוב העיר כשרים התינוקת כשרה כיון ש"כל דפריש מרובא פריש".

את תשובת הגמרא אפשר להבין באחת משלשה דרכים

- א. מקרה זה אינו מקרה של רוב אלא מקרה של קבוע כיון שהלכה האישה אל האיש. הסבר זה עולה מגרסת הדפוסים דקא אזלא איהי לגבייהו דהוה ליה קבוע.
- ב. איננו בטוחים האם מקרה זה הוא מקרה של רוב או מקרה של קבוע ועל כן אנו אוסרים אותה שמא זה היה מקרה של קבוע.
- ג. מקרה זה אינו קבוע אך אנו אוסרים במקרה זה כיון שיש מקרים אחרים של קבוע וכדי לא לחלק בדין אנו אוסרים תמיד.

ראשית כל נדגיש שרש"י בחר באפשרות השלישית וז"ל "יש שהולכת היא אצלו והוה ליה קבוע הלכך אפילו ברוב כשרים או רוב העיר או רוב סיעה פסול כרבי יהושע ומשום תרי רובי אכשרה דליכא למיגזר מידי". כיון שרש"י הסביר כך הרי שאין מקום לגרוס את המילה "מאי" שמעלה ספק מסוים מה המקרה שלפנינו ועל כן גרס רש"י את המשפט "איכא דקאזלא לגבייהו", יש מקרים כאלו ועל כן אני גוזר.

רש"י לא מסביר מדוע הוא בחר באפשרות זו ולא באפשרויות האחרות, אך נראה שגישה זו משתלבת היטב במבנה הסוגיה. הגמרא אומרת שמתירים רק אם יש "תרי רובי" (שורה 3) – רוב העיר ורוב הסיעה. לפי ההסבר הראשון (שמשמע כמותו מגרסת הדפוסים) אנו מצריכים רוב נוסף רק במקרה של קבוע ולא בכל מקרה, הלכה הסותרת את הנאמר בשורה 3. וכן לפי ההסבר השני אם הבעיה היא הספק, אם יש כאן קבוע או רוב הרי שאנו נאסור רק אם רק במקרה של ספק, אך אם יש וודאות שהמקרה הוא לא קבוע אנו צריכים להתיר שוב בניגוד לנאמר בשורה 3. על כן ביאר רש"י שאנו אוסרים

כל מקרה של רוב גזרה אטו המקרה של קבוע ורק כאשר מצטרפות שתי קבוצות שונות ובכל אחת מהן יש רוב אנו נתיר את המקרה ולא נגזור אטו המקרה של קבוע.

הדים לגרסא הראשונה ולשינוי

את ההדים לגרסאות השונות אפשר למצוא בנקל דרך פסקי ההלכה, שכן יש נפקא מינות ברורות הלכה למעשה מתי צריך "תרי רובי".

לפי גרסת הדפוסים צריך תרי רובי רק במקרה של קבוע. אך בכל מקרה שאינו קבוע די ברוב אחד. וכך פסק הר"ח³⁶ "אוקימנא דרבי חנינא דאמר הולכין אחר רוב העיר והוא דאיכא רוב סיעה והני מילי דאזלה איהי לגבייהו דהוה ליה קבוע"

לפי הגרסא שעמדה לפני רש"י כל מקרה של ספק האם יש כאן קבוע נצריך תרי רובי אך אם ברור לנו שלא היה קבוע די לנו ברוב אחד. את הגישה הזו מצטט הריטב"א ודוחה אותה אך ברור שהוא הכיר גרסא זו.³⁶

לפי גרסת רש"י החדשה בכל מקרה נצריך "תרי רובי". ועל כן כל מי שיפסוק שתמיד צריך "תרי רובי" נראה שגרס כגרסת רש"י החדשה. עיין כס"מ³⁷ שביאר שהרמב"ם גרס כרש"י לאור דיוק זה. המאירי גם הוא מודע לגרסאות אלו והוא נוקט בשיטת רש"י ולאחר הסבר המהלך הוא אומר "ולשיטה זו הזהר שלא לגרוס כאן "לא צריכא דאזלא איהי לגביהו" אלא "איכא דאזלא איהי לגביהו" או במילים אחרות צריך לגרוס כרש"י וכהסבר השלישי לעיל ולא לגרוס כמו שמופיע בדפוסים וכהסבר הראשון.

לאור דברים אלו אפשר להסיק שאף הגרסא החדשה של רש"י הייתה ידועה בעולם הראשונים ולא מדובר על תיקון שהמציא מעצמו.

³⁵ מופיע באוצר הגאונים על אתר.

³⁶ עיין בשטמ"ק המבאר את הגרסא שעמדה לפני רש"י אך ללא צורך להגיע לנפקא מינה זו אך הסברו מאולץ בפשט הסוגיא.

³⁷ איסור"ב פי"ח הי"ג.

התוספות מבטלים את השינוי ?

התוספות על אתר גרס "דלמא אזלא איהי לגבייהו" שהיא אמנם גרסא שונה טקסטואלית ממה שעמד לפני רש"י אך רוח הדברים זהה – איננו בטוחים מה היה ועל כן אנו מחמירים בכך. ועל כן ברור שהוא לא קיבל את הגרסא המקורית.

סיכום

בדקנו שבעה מקרים של שינוי גרסא וההתפלגות שמצאנו היא כדלהלן:

מקרה א

הגרסא שעמדה לפני רש"י הייתה רווחת באשכנז ותוספות טורח ליישב אותה ולדחות את השינוי שעשה רש"י. בעולם ספרד אנו מוצאים רק את הגרסא המתוקנת של רש"י דבר המוביל למסקנה שרש"י תיקן על פי גרסא מזרחית.

מקרה ב

הגרסא שעמדה לפני רש"י כבר הייתה שונה מהגרסא המקורית (שמצאנו אצל חכמי ספרד) ואכן הגרסא כפי שהייתה לרש"י הייתה חסרת מובן והיו חייבים לשנות אותה. לא מצאנו עדות האם השינוי נעשה מסברא או על פי מסורת.

מקרה ג

הגרסא המקורית שעמדה לפני רש"י נמצאת גם בשאליות. זו דוגמא מצוינת להשפעה החזקה שהיתה לרש"י שכן אנו מוצאים הדים לגרסא זו אך כל הראשונים המצטטים אותה אומרים שצדק רש"י שמחק אותה. מבין השיטין אנו שומעים שהם תולים את השינוי ברש"י ולא במחלוקת בין המסורות. חשוב לציין שדווקא בעלי התוספות אימצו דווקא את הגרסא המקורית וזו אולי עדות להתנגדותם לשינוי גרסאות שאינן מתועדות בכתבי יד אחרים.

מקרה ד

במקרה זה יש תיעוד לגרסא המקורית ונחלקו הראשונים האם פירוש הגמרא בגרסא זו היא כפירוש רש"י (לאחר השינוי) או שהפרשנות היא אחרת. בעלי התוספות אמצו את שינוי הגרסא על אף שהסבירו את הגמרא בצורה אחרת.

מקרה ה

בדוגמה זו עמדנו על שינוי שאנו מוצאים את הדיו הן אצל חכמי ספרד והן אצל בעלי התוספות. כמו כן ראינו דוגמא שרש"י אינו משנה גרסא אלא מדגיש אותה והצבנו

מטרה עתידית לבדוק האם רש"י משתמש בביטוי "גרסינן" גם בהקשר של הדגשה ולא רק בהקשר של שינוי.

מקרה ו

במקרה זה לא מצאנו בשום מקום את הגרסא המקורית דבר המעיד שרש"י שינה על פי גרסא קיימת.

מקרה ז

מצאנו עדות לכל סוגי הגרסאות השונים בסוגיה זו.

סוף דבר מצאנו עדויות הן לשינוי מסברה והן לעדות על סמך כתבי היד. אך מסקנות יותר מבוססות ניתן יהיה להסיק רק עם תוספת המחקר ועל כך אמרו חז"ל "לא עליך המלאכה לגמור"